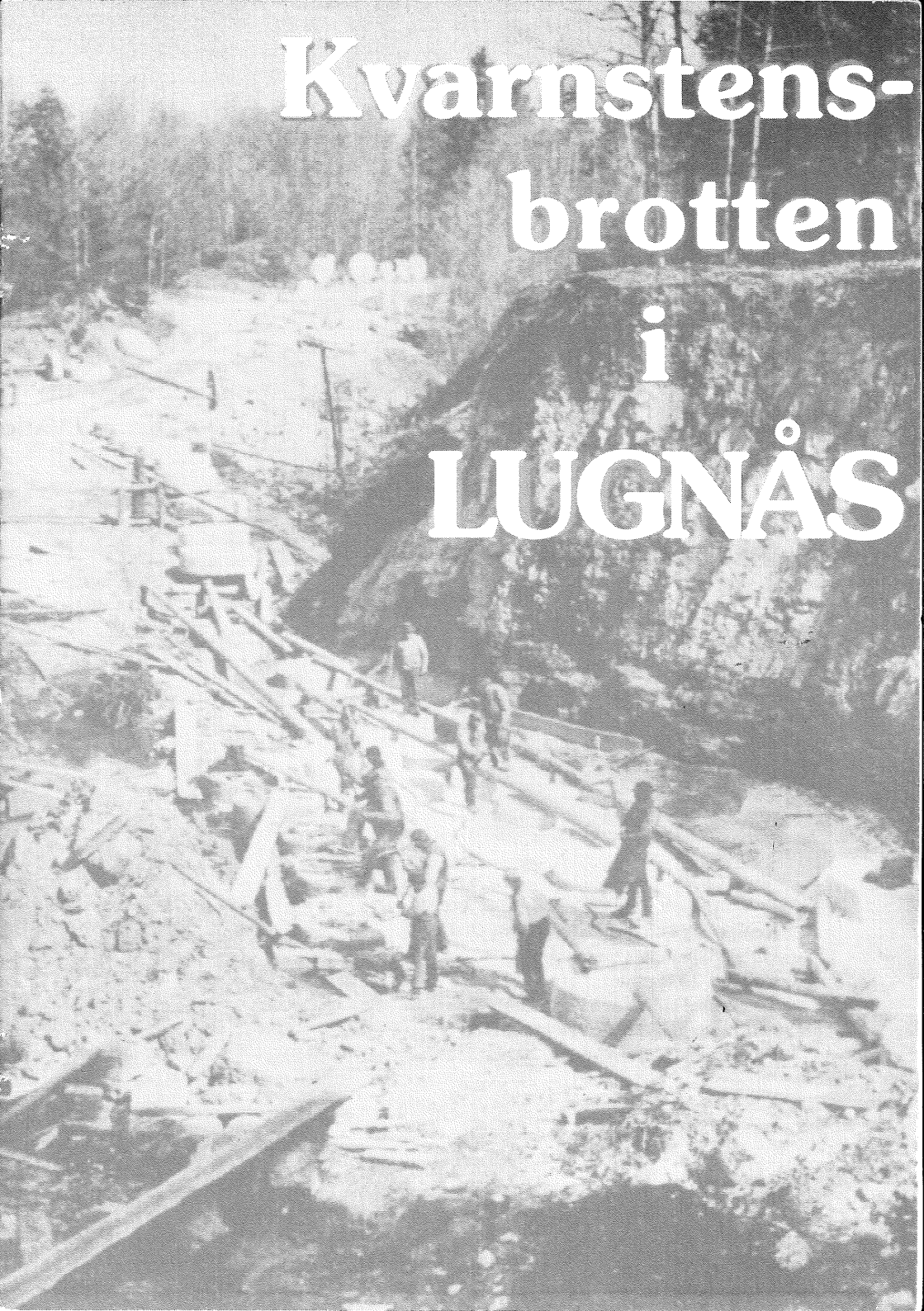

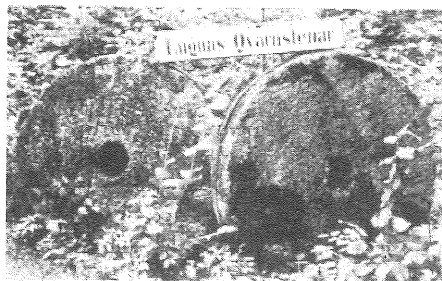
Kvarnstens- brotten i LUGNÅS

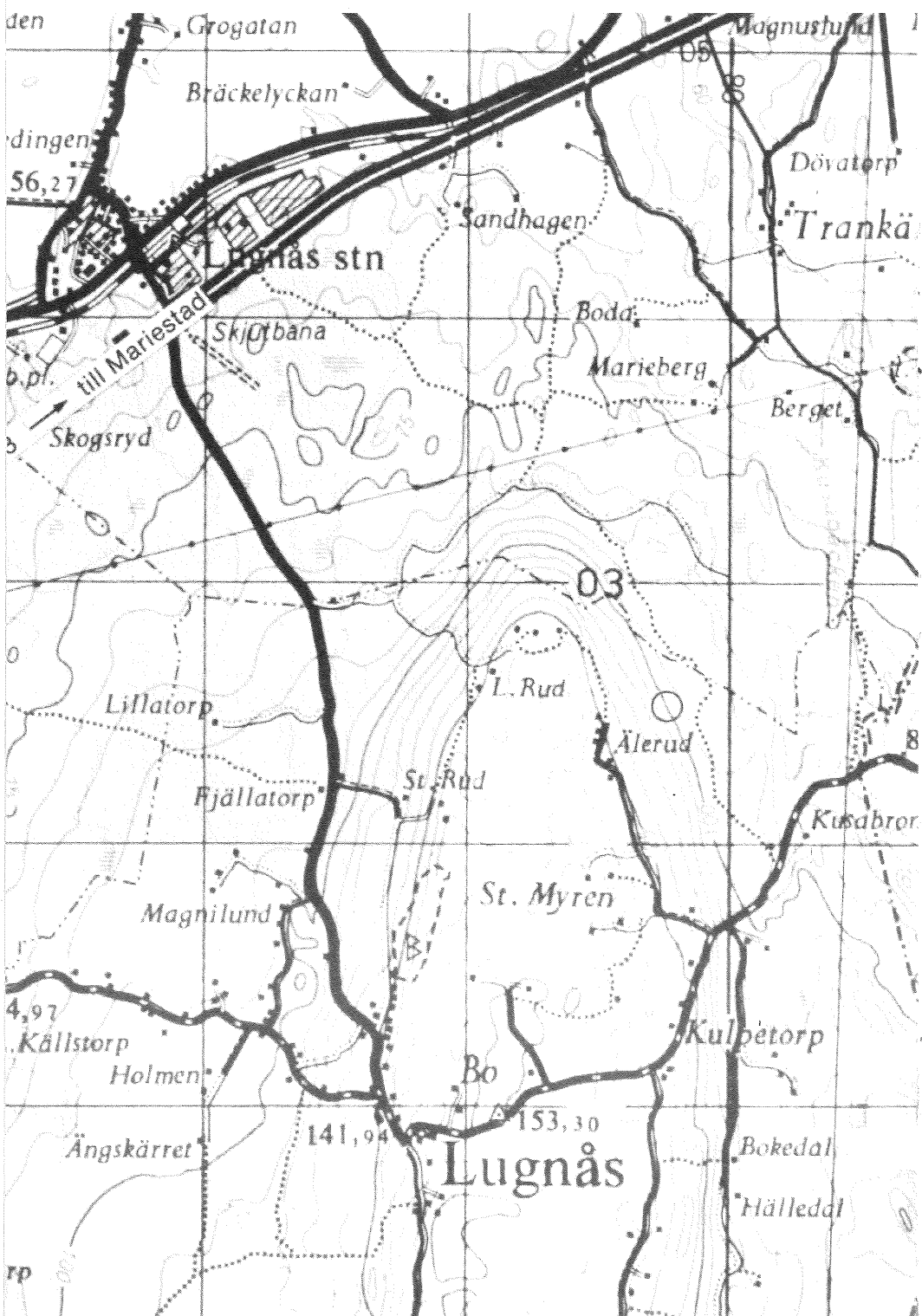
Redigering och bildtexter: *Carin Orrling*
Förlag Skaraborgs länsmuseum
Upplaga 2000 ex
Tryckt med bidrag av LIONS Club, Mariestad
Omslagsbild: Foto *Hj. Petersson 1895*
Produktion: *JUSTNU-tryck, 2004*

ISBN 91-85884-12-X

Kvarnstens- brotten i LUGNÅS

av
Berit Hange-Persson

Berget

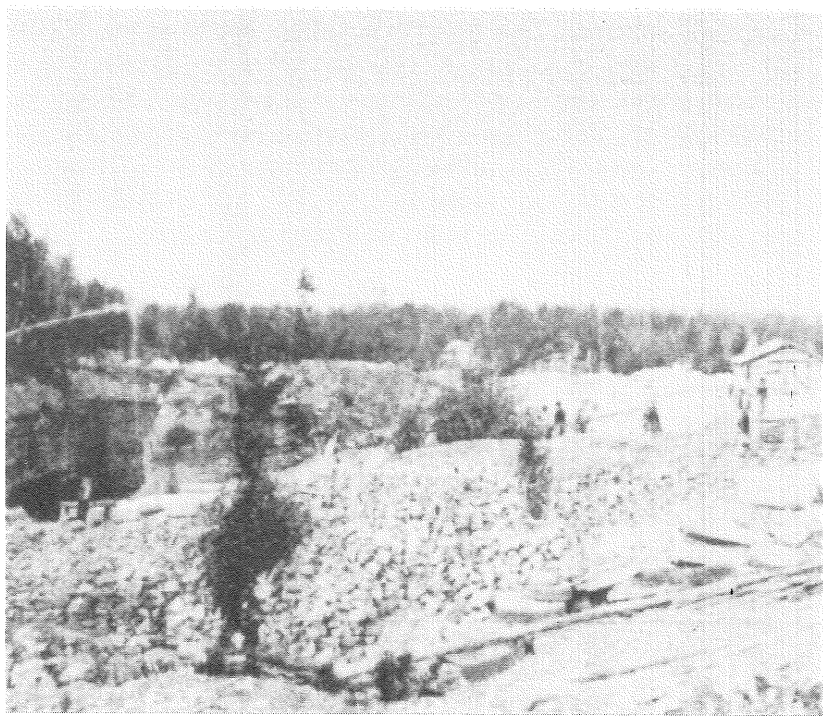
Lugnåsberget ligger mellan Kinnekulle och Billingen, ej långt från Vänern. Det kallas ofta för "Kinnekulles lillasyster" eftersom det i fråga om skönhet och artrikedom kan mäta sig med Kinnekulle. Berget i Lugnås tillhör gruppen västgötaberg, men det saknar diabas i raden av lagrade bergarter. I bergets sandstenslager innesluts fossil från jordens äldsta djurarter, 750–800 milj år gamla. Det är inte dessa fossil, som gjort Lugnåsberget känt utan det är det under sandstenen liggande urberget, som från början utgjordes av vanlig fältspatsrik gnejs. Genom en kemisk process har fältspaten delvis omvandlats till ett pulver, kaolin, men eftersom gnejsen varit täckt med lagrade bergarter eller jord, har detta pulver ej spolats bort. Berget fick härigenom en ojämn struktur; hårdare och mjukare. Detta lager av urberget, som är mest uppluckrat vid ytan kan vara upp till en och en halv meter tjockt. Det kallas för kvarnstensgnejs.

Den äldsta brytningen

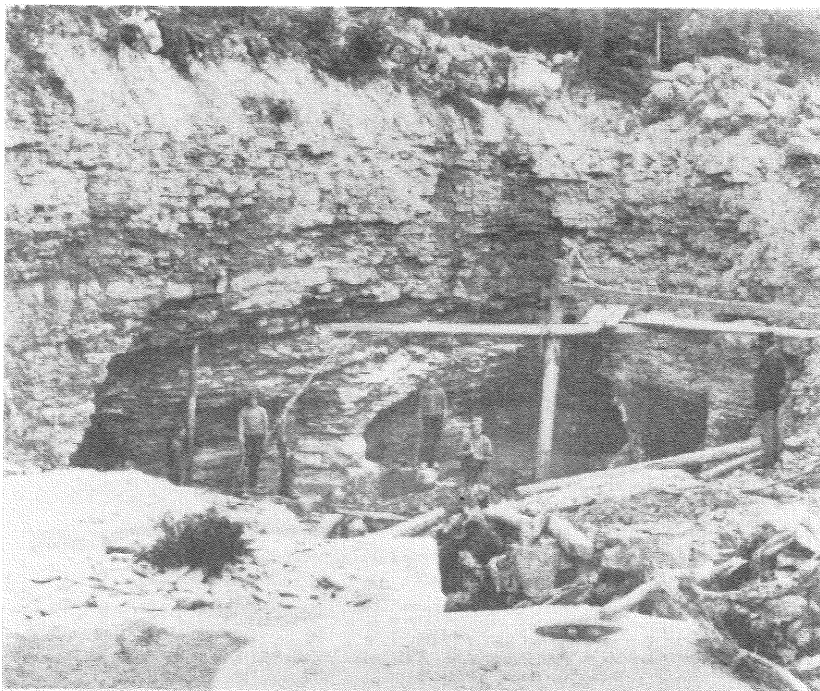
Traditionen berättar att brytning av kvarnstenar i Lugnås påbörjades av cisterciensermunkar under tidig medeltid. Enligt en dansk munkskrift bosatte de sig i Boos sköna äng på Lugnåsberget. Denna äng kallas ännu i dag för "Klosterängen". Munkarna levde troligen här mellan 1147 och 1151. Därefter flyttade de till Varnhem där de grundlade klostret. En klosterbyggnad av trä brann där 1234 och resterna efter branden fann man vid utgrävning på 1920-talet. Vid denna utgrävning fann man även kvarnstenar, som förefaller vara av lugnåsgnejs. Det hittills äldsta, kända skriftliga belägget för kvarnstenshuggning i Lugnås är så sent som från 1707 och gäller en rättstvist.

Lugnåsberget med sina vackra ängar och utsiktspunkter ligger ca 1 mil sv. om Mariestad längs E3:an. Minnesfjället markeras med ○

I skogarna runt berget träffar man på hålor som ofta är vattenfyllda och inramade av små vallar av stenskrävor. Detta är s k "fjällhålor", där man tagit upp kvarnstenar. Den äldsta och vanligaste formen av brytning bestod i att en grupp på 10–12 gubbar slog sig ihop och bildade en "kull" för att gemensamt öppna en håla. Under vintern skottade de undan jord för att vara nere vid urberget och klara för huggning 1 maj. Man höll på till 1 oktober, med uppehåll för sådd och skörd. Dessa kvarnstenshuggare eller "fjällagubbar", som de själva kallade sig var jordbrukare och hade kvarnstenshuggningen som ett extra arbete.

Arbete i öppet fjäll, fjällhåla vid Älerud. I smedjan till höger vässades verktygen och där tillverkades även järnbanden till kvarnstenarna. Lägg märke till de misslyckade stenarna till höger i bilden. Foto: 1889.

Vid mitten av 1820-talet övergav man att bryta i "öppet fjäll" dvs. i dagbrott. Man gick in under berget i sk. "underhack". Foto: S. Welin omkr. 1890.

Den stora brytningen under 1800-talet

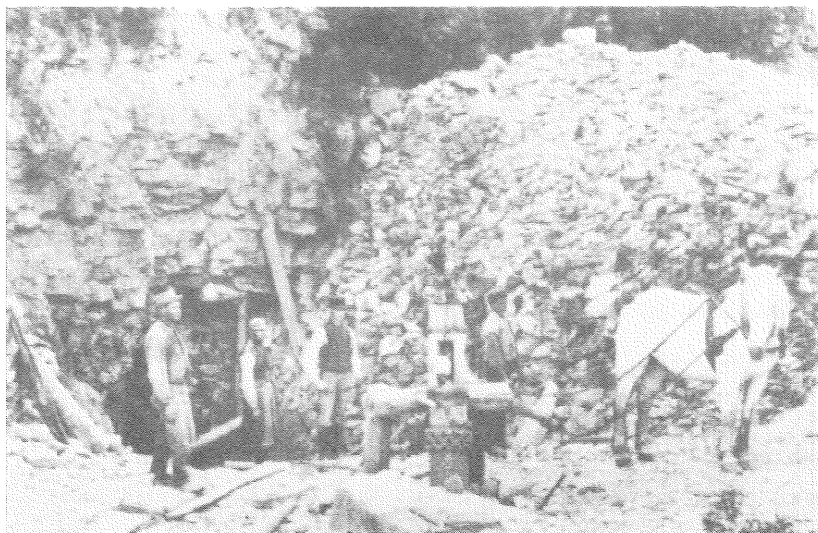
I början av 1800-talet ökade brytningen av stenar, då efterfrågan blev större. Befolkningen ökade och flera gårdar stenröjdes så att man kunde odla mera spannmål och därmed blev det mera säd som skulle malas. Hålorna efter brytningen nådde vid den här tiden runt berget och de drog sig också upp mot bergets sidor där lagret som måste skottas undan innan man kom ner till gnejsen blev tjockare. Man kom då på idén att göra gångar in i berget, s k underhack. Med hjälp av svartkrut sprängde man bort skiffer och sandsten så att gången blev ca 2,5 m hög. Det blev mycket material att frakta bort ur berget. Man använde sig av små hästkärror som var öppna bak. Huggning av kvarnstenar kunde bedrivas året runt och arbetet övergick till att bli en industri med heltidsanställda stenarbetare.

Det inre av kvarnstensbrottet vid Kulpängen, Lugnås. För undvikande av ras har man här och där lämnat grova sandstenspelare.

Foto: S. Welin omkr. 1890.

Tillvägagångssättet vid brytningen var det samma såväl i de öppna hålorna som i underhacken. Man ritade två cirklar. Den ena utanför den andra med 25 cm mellanrum. Därefter högg man 50 cm lodrätt nedåt. Stenmassan mellan cirklarna höggs sedan mödosamt bort, ett arbete som tog ca två veckor. Det bildades en gång från vilken man kunde lossa själva kvarnstenen underifrån. Med hjälp av ett litet järn gjorde man små hål med 15 cm mellanrum runt stenen. I hålen sattes järnkilar, som slogs in med slägga. Dessa slag måste göras på rätt sätt och med lagom kraft, så att inte stenen sprack snett och fick kasseras. För att dirigera slagen ställde sig en fjällagubbe i bara strumplästen på stenen, just över det ställe där det sprack så att han på så sätt kände sprickornas gång. Hade man lättbearbetat berg kunde detta arbete gå på 10 minuter, men det kunde också ta en hel dag. Stenen liknade i detta skede en oformlig klump, som måste finhuggas, putsas och för-ses med hål i mitten. Allt detta arbete gjordes ute i det fria dit stenen dessförinnan skulle transporteras. Transporten skedde på så sätt att en kätting slogs om stenen och med hjälp av spett och hävstänger lyf-tes den upp på trärullar. Kättingen var fäst utanför hålan i ett enkelt vinschverk bestående av en vridbar stock med en trästock igenom.

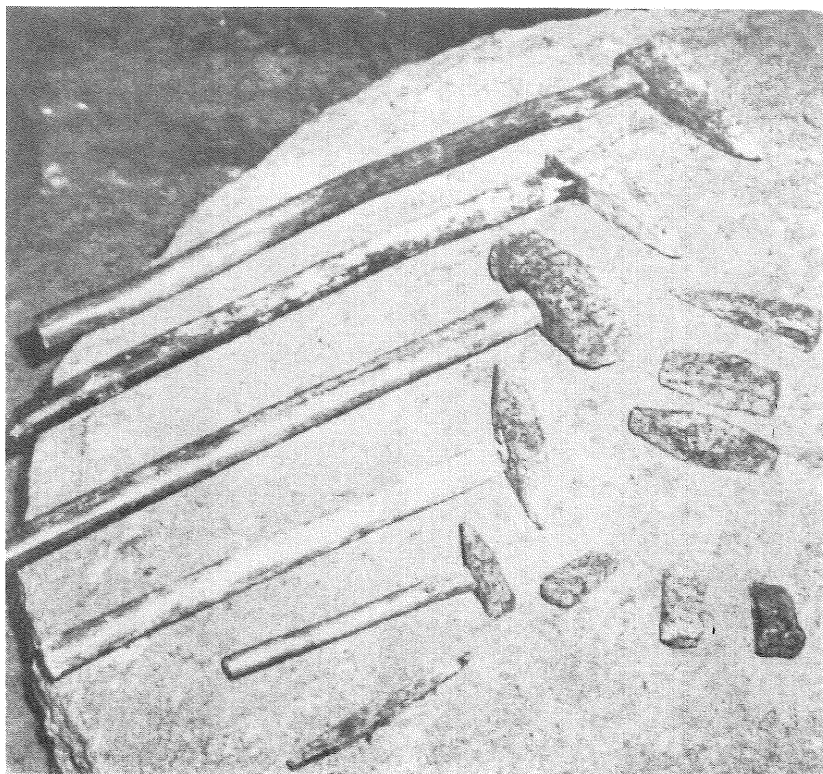
De stora kvarnstensblocken på 2-3000 kg transporterades ut ur fjället för finhuggning med hjälp av vinschspel el sk. kraft, som drogs av häst eller med mankraft. Foto Hj. Peterson omkr. 1900.

Kvarnstenen jämnas och finhugges innan den sänds iväg för försäljning. Mannen nr 2 från höger i rundkullig hatt är JA Ekelöf. Foto: E. Almqvist. Ca 1900.

Redskapen

Alla verktyg och redskap var gjorda av smeden i smedjan, som tillhörde varje brott. Redskapen var av ålderdomlig typ. Måttenheten för stenarna var det gamla måttet grep. En grep är det samma som 7,4 cm och en normal sten hade en diameter på 20 grep dvs 148 cm. Oputsad vägde en sådan sten nära tre ton.

Exempel på några av de få och primitiva redskap som användes vid kvarnstensbrytningen. Foto: Rune Rosenlund.

Försäljning och transport

När stenen var färdig och försedd med järnband runt omkring skulle den transporteras bort på särskilt förstärkta vagnar. Var avståndet 12 mil eller mindre kördes stenarna direkt till kvarnen, var det längre kördes stenarna ner till Vänerns för att fraktas med båt. Efter järnvägens tillkomst i bygden 1889, fraktades stenarna till Lugnås station för vidare transport. De såldes över hela Norden och ner i Europa ända till Turkiet och Nord-Afrika. Ofta kom kvarnägarna själva och såg ut stenarna eller platsen där de skulle huggas. I annat fall såldes de av återförsäljare eller genom reklamblad.

Bild tagen vid Pinatorpafjället. Kvarnstenen köres till Lugnås järnvägstation med hjälp av 3 hästar. Vid tömmarna sitter Snickars Edward. (E. Olsson, Magnelund), i bakgrunden Gotlandsfjället. Foto: E. Almqvist 1905.

Arbetare och arbetsmiljö

Att vara fjällagubbe var ett slitsamt och ohälsosamt yrke. I underhacken var det halt av skifferleran, fuktdrypande, dammigt och mörkt. Olycksfallsrisken var stor. Endat små oljelampor hade man att lysa sig med. Silikos grasserade och dödligheten var stor. Änkornas antal var år 1890, fyra gånger så stort som änkemännens. Fjällagubbarna med sina stora familjer bodde oftast i små stugor runt berget. Man hade ko, gris, höns och potatisland. Fjällagubbarnas dialekt var sär egen och bestod av ålderdomliga fackuttryck.

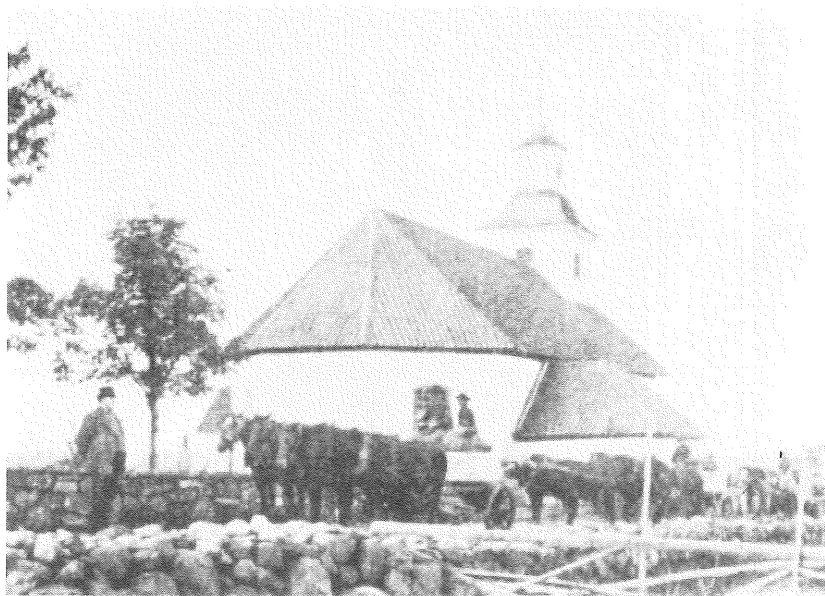

Lossning av ett kvarntensämne i ett underhack 1914. Foto: J.A. Ekelöf.

Kvinnorna och barnen fick oftast gå först på morgonen till berget och bära ut stenskrivor och vatten ur berget, innan männen började huggningen. Barnen fick sedan gå dit med mat ett par gånger om dagen, det var kaffe i en literbutelj med en strumpa omkring för värmen och skinnpotatis och sill i ett tidningspapper allt inlindat i en duk ett s k knyte. Alla i bygden var på något sätt engagerade i kvarntenshuggningen, huggarna med familjer, smeden, hans pojkar och hantlangare, körarna, vagnmakarna och hästuppfödarna, kolarna som skulle leverera träkol till smeden, trätoffelmakarna och garvarna som gjorde förskinn.

Nedgång

Driften avtog under 1900-talet för att helt upphöra 1919, då de presade konstgjorda stenarna kom. Arbetslösheten blev stor i bygden. De flesta av ungdomarna flyttade till storstäderna eller till Amerika. De små stugorna bomrades igen och är i dag borta. Endast ett äppleträd en krusbärsbuske eller några stormhattar vittnar om en tidigare bebyggelse.

I förgrunden syns tre kvarnstenslass. Det första draget av fyra hästar och det andra av ett par oxar samt ett par hästar. I bakgrunden Lugnås kyrka.

Minnesfjället

Den 800-åriga kvarnstensepoken i Lugnås hade varit glömd om det inte hade varit för J A Ekelöf, en för detta hantverk och för bygden synnerligen intresserad stationsinspektör vid Lugnås station. Ekelöf hade vid stationen lastat massor av kvarnstenar och han tyckte att epoken ej fick glömmas. Han ansåg att bygden borde få ett museum kring kvarnstenarna. Han samlade in pengar och köpte ett underhack, som han gjorde i ordning. Det invigdes 1933 och skänktes till Västergötlands fornminnesförening och fick namnet Minnesfjället. Det ägs i dag av Skaraborgs länsmuseum som i samarbete med Lugnås Hembygdsförening visar detta märkliga industriminne.

Stenbrotsägarna ställde ut stenar till påseende, dels vid Lugnås järnvägsstation, dels vid brotten. En uppställningsplats var det sk kvarnstenstorget i närheten av St Rudets gård. När brytningen upphörde fanns där stenar kvar som var osålda och som med tiden blivit övervuxna. Sommaren 1981 skedde här en uppsnygning och det gamla Kvarnstenstorget återuppstod.

Övergivet kvarnstenslager på det sk. Kvarnstensorget. Foto: S. Welin 1934

Prislista

å

Lugnås Natur-Kvarnstenar.

	V e r k t u m				
	18-20	16-17	14-15	12-13	10-11
22 grep (1630 mm.)	350 kr.	325 kr.	290 kr.	260 kr.	225 kr.
21 " (1560 ")	330 "	300 "	270 "	240 "	200 "
20 " (1490 ")	310 "	280 "	240 "	210 "	170 "
19 " (1410 ")	290 "	260 "	220 "	190 "	150 "
18 " (1330 ")		230 "	200 "	170 "	130 "
17 " (1260 ")		200 "	175 "	150 "	110 "
16 " (1190 ")		180 "	150 "	130 "	100 "
15 " (1110 ")			130 "	110 "	90 "
14 " (1040 ")			110 "	90 "	80 "
13 " (960 ")			90 "	80 "	70 "
12 " (890 ")			70 "	60 "	50 "

Priserna äro å banvagn fritt Lugnås station.

St. Rud, Lugnås den 1 februari 1920.

S. A. Svensson.

Lugnås kvarnstenar

kända öfver hela Sverige såsom de bästa, kunna utan risk upptaga konkurrensen med de olika slag af konstgjorda stenar, som förekomma i marknaden.

Allmänheten börjar allt mer och mer inse naturstenens företräden både praktiskt och ur hälso-synpunkt sedt.

Vid malning med konstgjorda stenar afsätts nämligen i mjölet partiklar, som anses för hälsan skadliga, och följden har blifvit, att där flera kvarnar konkurrera allmänheten föredrager dem, som använda naturstenar.

Kvarnstensbrott i Lugnås.

Lugnås kvarnstenar försäljas af S. A. Svensson, Stora Rud, hvarifrån prislistor samt öfriga upplysningar erhållas under postadres *Lugnås*.

Telefon: Lugnås 2.

Å stora Rud mottagas gärna de köpare, som personligen inställa sig för utväljande af lämpliga stenar.